

EVA HAVLOVÁ

HOMONYMA V STAROSLOVĚNŠTINĚ *K nedožitým pětasedmdesátinám F. V. Mareše*

Článek byl zpracován za podpory grantu č. 405/94/0896 GA ČR.

Problémem homonymie ve slovanských jazycích se zabývám už řadu let. Po excerpce a zpracování lexika ruského, a to jak spisovného (Havlová 1979), tak i dialektického (Havlová 1978), bulharského (Havlová 1987 a 1989) a makedonského (v tisku) jsem po jistém váhání přistoupila ke zpracování materiálu staroslověnského. To váhání mělo svou příčinu v charakteru a způsobu doložení tohoto jazyka. Jeho slovní zásoba, jak ji známe, je nutně zlomkovitá. Nemáme doložena slova, která nesporně v tehdejší jazyce existovala, ale náhodou se nevyskytují v dochovaných památkách, např. *byъ*, *avorъ* (doložen je jen jeho derivát *avorovъ*; MLP sice uvádí *javorъ*, ale bez citace památky), *varъno* (ale je doloženo *поваръniti* „obílit vápnem“) atd. I sám charakter jazyka je specifický: jde o jazyk překladový, který musel najít prostředky k vyjádření nových reálií i pojmů, a proto obsahuje hodně novotvarů, kalků a přejetí, často efemerního stáří. Přes tyto potíže, které u každého případu musíme brát v úvahu, má zpracování staroslověnských homonym jednu velkou přednost: jde o nejstarší spisovný slovanský jazyk a může nám poskytnout aspoň částečnou představu o homonymii praslovanské.

Za základ excerpce jsem vzala materiál, který zpracovává ESJS, tj. materiál ze SJS, tedy nejen slovní zásobu kanonických památek, ale i některých pozdějších církevněslovanských. Na pozdní nebo krajově omezenou doloženost vždy upozorňuji (např. u *misa*, v. níže).

Jak je známo, homonyma vznikají dvěma způsoby: sémantickou divergencí, z polysémie (homonyma příbuzná) či tvarovou konvergencí (homonyma nepřibuzná, genetická, etymologická). Tento příspěvek si všímá jen homonym druhé skupiny, tj. homonym nepřibuzných.

Samozřejmě se nedá vždy bezpečně stanovit, zda v určitém případě jde o polysémii či shodu slov nepřibuzných. Jako příklad můžeme uvést stsl.

korenije. Vedle ‚kořeny, kořání‘ znamená i ‚kouzla, čarování‘ (v jsl.-csl. památkách 12.–14. st.). Můžeme si snadno představit sémantický vývoj ‚kořeny‘ > ‚kořinky, používané k čarování‘ > ‚kouzlo, čáry‘, který předpokládá většina etymologů už od dob Miklošičových (MEW 130, též Berneker 1, 570, SM 11, 66 aj.). Ale nemůžeme ani vyloučit možnost, že *korenije* ‚čarování‘ je slovesné jméno od **koriti* ‚čarovat‘, jež by patřilo k ie. **ker-* ‚dělat‘. Sémantický vývoj by tu byl obdobný jako je u č. *udělat někomu* ‚očarovat‘; ten je u kořene **ker-* doložen např. v lit. *keriù kerėti* ‚uhranout, očarovat‘ a ve zdložené stupni ablautu **kēr-* ve sl. *čarb, čaro* apod. (tak Matzenauer, LF 8, 202, jako možnost i Havlová, Slavia 63, 144). Pokud ono **koriti* ‚čarovat‘ existovalo, zaniklo ve slovanských jazycích vlivem konkurence homonymního *koriti* (pův. * ‚bojovat‘, později, ale ještě v praslověnanštině, deprezáci z *pokoriti* ‚podmanit si, pokořit‘ nabylo významu ‚urážet, ponižovat‘), stejně jako *korenije* zaniklo konkurencí kolektiva *korenije* ‚kořeny, kořání‘. Takové sporné případy nejsou do mého výčtu homonym pojaty.

Rovněž se neberou flektivní slova, homonymní jen v jednom tvaru (v slovníkovém záhlaví) a v další flexi se rozcházející, např. s prefixáty od *iti* ‚jít‘ *doiti* A) ‚dojít‘ (*doido*), B) ‚kojit‘ (*dojo*), *obiti* A) ‚obejít, obstoupit‘ (*obdo*), B) ‚ovinit, zavinit‘ (< **ob-viti*, *obijo*), *poiti* A) ‚odebrat se, odejít‘ (*poido*), B) ‚napájet‘ (*pojo*), podobně *pasti* (a *sv-*, *u-*) s prézenty *padō, pasō*, nebo *vesti* (*iz-*, *prē-*, *pri-*) s prézenty *vedō, vezō, vrēsti* A) ‚vrhnout, mrštit‘ (*vrōgo*), B) ‚mlátit obilí‘ (*vrōcho*), *děti* jako subst. ‚děti‘, jako verbum ‚pravit‘ apod. Dvojice, kde je flektivní slovo homonymní s nesklonným (např. *igo*), se však zpracovávají. Rovněž se zpracovávají homografy, např. *vl̃na* A) ‚(ovčí) vlna‘, B) ‚(vodní) vlna‘, i když šlo původně o slova s odlišným přízvukem, sr. r. *вълна* A), *волна* B), nebo dvojice slov, jež původně mohla mít jery různé kvality, kde dnes je obtížné původní stav bezpečně určit (v. níže *тъма, дълъг* aj.). Poněkud nejistá jsou slova, doložená jen jednou (hapax legomena), neboť v nich může jít o písařskou chybu, ale i taková homonyma uvádím (v. např. *vrōchъ*).

K tvarové konvergenci dochází buď z vnějších příčin (totožná jsou buď dvě slova přejatá nebo jedno přejetí se slovem domácího původu) nebo (u domácích slov) je důvodem vnitřní vývoj jazyka, zejména jeho hláskosloví a slovtvorby. K tomu ovšem přistupuje i homonymie zděděná (ie. homonymní kořeny).

U staroslověnštiny jako jazyka překladového je dosti překvapující malý počet homonymních dvojic, obsahujících přejetí.

I. Jediný průhledný příklad na dvě homonyma cizího původu je stsl. *misa* A) ‚mísa‘, B) ‚mše‘, ale zde je třeba říci, že homonymie tu je značně pozdní a zasahuje jen část církevněslovanského prostoru: zatímco A) je starší přejetí téměř všeslovanské a jeho posledním pramenem je vulg.-lat. *mēsa* z lat. *mēnsa* ‚stůl‘ (není vyloučeno, že se do slovanských jazyků dostalo dvojí cestou: v Makedonii přes stří. *μῆσα* [mīsa], na Velké Moravě germánským prostřednictvím; literaturu v. v ESJS s.v.), B), doložené v charv.-csl. památkách od 14. st., je přejaté z lat. *missa* ‚mše‘ (starší přejetí, jež k nám přišlo zřejmě starohornoněmeckým prostřednictvím, je stsl. *mъša*).

II. Více je případů, kdy je přejaté slovo homonymní s domácím.

S domácím *jadъ* ‚jed‘ (buď z ie. **oido-*, sr. sthn. *eiz*, ‚vřed, nádor‘, něm. *Eiter* ‚hnis‘, ř. οἶδος ‚otok‘ aj., nebo z ie. **ēd-* od kořene **ed-* ‚jíst‘) je homonymní *jadъ*, které je ojedinělou prejetovanou variantou k stsl. *adъ* ‚peklo‘ z ř. ἄδης ‚podsvětí‘, pův. ‚bůh podsvětí‘. (Stsl. *jadъ* ‚jed‘ a ‚jídlo‘ zde mezi domácími homonymy neuvádím, protože patří ke sporným případům, kde nemůžeme vyložit polysémii.)

Jen s prefixem je doložena homonymie domácího a přejatého *kup-* v stsl. *pri-kupiti* A) ‚vydělat, vyzískat‘, B) ‚připojit, spojit‘. A) je už praslovanské přejetí, buď přímo z germ. **kaupjan* ‚kupovat‘, nebo domácí denom. od psl. *kupъ* < germ. **kaupa-*, jež samo bylo asi v 1. st. na Rýně přejato z lat. *caupō* ‚krčmář, (podomní) obchodník‘; jde o stěhovavý obchodní termín, neboť i lat. slovo je asi přejato, neznámo odkud (v. ESJS, seš. 7, 383n a Trubačev, SM 13, 110n). B) je slovo domácí, denominativum psl. *kupa*, *kupъ* ‚hromada‘, což je pokračování ie. **koupo-* ‚kopec‘ (ESJS seš. 7, 384n, SM 13, 108, 112, v. i S-A č. 420 a 419).

Homonymie stsl. *synъ* A) ‚(hradební) věž, sloup‘, B) ‚syn‘ se zase netýká všech památek. A) je doloženo v Supr a je dosti časté v r.-csl. Slovo urazilo dalekou cestu z čínského *sin* ‚síň předků‘, přes mandžuské deriváty z oblasti pohřbívání a přes turkotat. *syn*, kde – vzhledem k jejich odlišnému způsobu účtování mrtvých – označuje vztyčený kámen na hrobě, též ‚idol, socha, modla‘, ba i ‚druh letní stavby‘; patrně z protobulharštiny se dostalo do staroslověnštiny ve významu ‚sloup‘, ale i ‚dřevěná obranná věž‘. Podr. s literaturou viz u Ledjajevové. Jiné výklady (např. předpoklad přejetí ze sthn. *zūn* ‚ohrazení, plot‘, či pokusy vysvětlit je jako slovo domácí) nepřesvědčují: geografický rozsah slova a existence podobných, i když ne sémanticky totožných slov v turkotatarských jazycích, dále kolísání tvarů *synъ/sunъ* (psáno *sonъ* v r.-csl. památkách, v. Srezn.) činí předpoklad přejetí protobulharským prostřednictvím pravděpodobnějším. Domáciho původu je *synъ* B), pokračování už indoevropského příbuzenského termínu **sūnu-* ‚syn‘. Zajímavé je, že asi vlivem B) dochází i u A) ke kolísání mezi *u-* kmenovou a *o-* kmenovou deklinací (k tomuto tvarovému sblížení mohlo přispět i to, že r.-csl. *synъ* A) bylo synonymní s *dětinьcъ* tv.).

Další dvojice, *vrъchъ* A) ‚druh nelétavých kobytek‘, B) ‚vrch‘ má zase homonymii zcela omezenou. Přejaté slovo je hapax legomenon v Euch 59a 20, v Euch 59a 18 mu odpovídá výraz *vrъchosъ*. Jde zřejmě o přejetí ř. βροῦχος tv. oběma možnými způsoby, jimiž se řecká slova na -ος mohla přebírat (sr. např. *Chrъstъ* a *Christosъ*). B) je domácí slovo přinejmenším baltoslovanského stáří (lit. *viršūs*, lot. *virsus* tv.).

U zbývajících dvou homonym jde asi o spojení přejatého a domácího slova, i když se vyskytuje i názor, že jde o dvě homonyma domácího původu. *Тьма* A) ‚deset tisíc; velké množství‘ může být přejaté z turkotatarských jazyků; posledním pramenem je toch. A *tmām*, toch. B *tumane* ‚deset tisíc‘, tedy slovo původu indoevropského, jež se obvykle vykládá z ie. **teuH-/tū-* ‚nabývat na objemu‘ (sr. sl. *tyti*; *m-*ové rozšíření je i v lit. *tumėti* ‚tloustnout‘, *tūmtas* ‚houf‘, lat. *tumēre* ‚být oteklý, dmout se‘). Proto se objevily i hlasy (Vernadsky, SbJakobson, 589–590, S–A č. 1017), že sl. *тьма* A) je s tocharskými slovy příbuzné.

Ale význam ‚deset tisíc‘, který od Tocharů přešel k Turkotatarům a svědčí o jistém vojenském uspořádání, mluví spíše ve prospěch přejetí stsl. slova. V r.-csl. se vedle *ṭma*, *tma* píše i *ṭma* (Srezn.), tak zapisují toto slovo i S-A s. 139; zdá se, že tato forma je původnější, ale že brzy došlo k prolnutí s *ṭma* B) (v. i Machek 646), a proto se ve slov. jazycích pro A) uplatnilo pokračování formy *ṭma* (br. *c'ma*, stp. *ćma* ‚deset tisíc‘). *Tma* B) ‚temnota‘ se sice v stsl. též někdy píše *ṭma*, ale *-b-* je tu zřejmě původní, sr. lot. *tima* ‚tma‘, lit. *témti* a lot. *timt* ‚tmít se, stmívat se‘; patří do rodiny ie. **tem(H)-* ‚temný‘ (Pokorny 1063n). Fraenkelův (KZ 54, 293) předpoklad, že jde o jediné slovo, kde se význam ‚veliké množství‘ vyvinul z ‚tma‘, je málo pravděpodobný.

U hom. *vrěďb* A) ‚hodnota, cena, schopnost‘, B) ‚vřed, nemoc, poranění, ublížení‘ se A) vyskytuje ve vazbách *ne vrědu ṣtvoriti* ‚neuznat schopným, hodnotným‘, *ne vrědu iměti* ‚nemít za hodnotné‘, odtud pak jednoslovné *nevředovati* ‚nemít za hodnotné, nevážit si‘; žije dále zejména na jihu, sr. b. a mk. *vrėden* ‚schopný, pilný, cenný‘ (v b. tvoří homonymní dvojici s *vrėden* ‚škodlivý‘), sch. *vrėdan/vrijėdan* ‚hoden, zasluhující, schopný, pilný, cenný‘, u slovesa převládlo v mk. a sch. A), v bulharštině B) (*vrėdjá* ‚škodím‘). A) se všeobecně pokládalo za přejaté ze sthn. *wėrd* (něm. *Wert*) ‚cena‘ (tak i nyní Gluhak 684n), ale BER 1, 184 a Skok 3, 625 přijímají Mladenovův názor, že germánská a slovanská slova jsou prapříbuzná. *Vrěďb* B) je pokračováním psl. **verdb*, jež se dochovalo téměř ve všech slovanských jazycích a má své příbuzné v lot. *ap-virde* ‚vřed, záděr‘, něm. *Warze* ‚bradavice‘, něm. dial. *Wern* ‚ječné zrno na oku‘ aj. a řadí se k ie. **werdh-* ‚růst‘. S-A s. 154 omylem zařadili *vrěďb* A) do jednoho hesla s *vrěďb* B).

III. Nejvíce je homonymních dvojic domácího původu, ba u domácích slov máme i dvě trojice: Celkem jistý případ je u A) adv. ‚již‘, B) předložka ‚od, u, v‘, C) interj. ‚ach, běda!‘. A) je varianta k *ju* tv., pro význam ‚již‘ se prosadil tvar, rozšířený o partikuli *že*: *juže*, *uže*. Původnější je patrně tvar *ju*, neboť ten má své synonymní příbuzné v lit. *jaũ*, lot. *jau*, stprus. *iau*, gót. *ju* apod., ale varianta se ztrátou jotace je už praslovanská, sr. m.j. i č. *už* vedle *již*. V. ESJS 5, 294n, SB 2, 297 aj. B) je prefix a předložka s významem původně privativním, časem (už v psl.) i místním, pokračování ie. **au-* (Pokorny 72, SB 1, 257-262). C) jakožto interjekce bolesti či žalu je častá i v jiných jazycích.

Méně jistou trojicí je stsl. *pṛrati* A) ‚letět‘, B) ‚šlapat, tlačit‘ a C) ‚prát‘. A) má vedle sebe (pův. iterativní) stsl. *pariti* ‚letět‘ a za jeho ie. příbuzné se pokládají gót. *faran* ‚jet‘, něm. *fahren* tv., stind. *p̣iparti* ‚převáží, přepravuje‘ a *p̣arayati* tv., stejně tvořené jako sl. *pariti* (v. S-A č. 639, Vasmer 3, 240 s.v. *perēt*). Patří-li B) do početné rodiny s významy ‚napírat někam sílu, vzpírat se, tlačit, protivit se‘, patří spolu s lit. *sp̣irti* ‚vzpírat se, kopat, tlačit‘ aj., jako refl. ‚opírat se o co, vzpírat se, vzdorovat‘, lot. *spars* ‚energie, nápor, síla‘, stprus. *sparts* ‚mocný‘, dále s ř. *σπαίρειν* ‚vzpírat se, protivit se‘ k ie. **sp(h)er(H)-* ‚kopat, vyhazovat, dělat prudké pohyby‘ (v. S-A č. 657, Machek 495, Vasmer 3, 240n s.v. *perēt*, a Pokorny 992n – ten ale bez slov. slov). Někdy (např. u Machka) se sem řadí i sl. *pṛrati* ‚bít‘, s nímž souvisí i ‚prát prádlo‘, neboť se pralo tak, že

mokrě prádlo se tlouklo pístem. Ale zdá se, že toto *prati* C) nemůžeme oddělit od lit. *periù peřti* ‚koupat, bít metlou v parní lázni‘, jež patří k ie. **per-* ‚bít‘ (v. Vasmer 3, 355 a Pokorný 818-819 s.v. **per-* ‚jenž sem však řadí i sl. **per-* ‚napínat sílu, tlačit‘).

Několik dvojic vzniklo stejným typem derivace od základních slov neshodných a nepřibuzných, např. adj. *šěnnъ* A) ‚travní, senný‘ od *šěno*, B) ‚stinný‘ od *šěnb*, stín‘, *vinъnъ* A) ‚vinen, zaviňující‘ od *vina*, B) ‚vinný‘ od *vino*, *uraniti* A) ‚zranit‘ od *rana*, B) ‚přivstat si‘ od *rano*.

Jiné vznikly shodou starobylého základního slova a složené spojky: *igo* A) ‚jho‘ je pokračováním už indoevropského termínu **yugom* tv., B) jako spojka se vyskytuje jen v Bes ve spojení *igo ubo* ‚a proto, tedy‘ a je složena ze spojky *i* a zesilovací částice *go*; *nebo* A) ‚nebe‘ je pokračováním ie. **nebhos* ‚mlha, zatážené nebe‘ (v praslovanštině už ‚nebe‘ vůbec, ale stopy původního významu nalézáme v r. dial. *nebés'ja* pl. ‚mraky‘), B) jakožto spojka ‚neboť‘ vzniká ve stsl. z *ne* a *bo* ‚vždyť‘ (SB 2, 92n).

Hláskovým vývojem skupiny *-tort-* se stala homonymními subst. *gradъ* A) ‚ohrazené místo, město, zeď, zahrada‘, B) ‚krupobití, kroupy‘ a k nim příslušná relační adj. *gradъnъ* A) ‚městský‘, B) ‚týkající se krupobití‘. A) je pokračováním psl. **gordъ* z ie. **ghordho-*, sr. lit. *gařdas* ‚ohrada pro dobytek‘, gót. *gards* ‚dům, dvůr‘ aj., B) je z psl. *gradъ*, přibuzného s lat. *grandō* tv.

U *rastvoriti* A) ‚promíchat, rozdělat‘, B) ‚rozevřít, otevřít‘ došlo k homonymii mylnou dekompozicí sufixu *ot-* v B); kořenem je tam ie. **wer-* ‚otevřít, zavřít‘, kdežto u A) jde o ie. **twer-*, sr. lit. *tveriù tvěrti* ‚pevně držet, oplocovat‘ (ve slovanštině se z pův. * ‚sestavovat, stavět‘ vyvinulo obecnější ‚dělat, tvořit‘). Též sémantická blízkost sloves *zadělat* : *zavřít*, *rozdělat* : *rozevřít* vedla k směřování obou kořenů, takže *-t-* z prefixu *ot-* se dostalo i k dalším prefixátům, např. v slk. *zatvorit'* ‚zavřít‘ nebo zde v stsl. – ovšem jen řídce doloženém – *rastvoriti*.

Nejistá a přinejmenším úzce omezená je homonymie slov *krai* A) ‚okraj, břeh‘, B) ‚křik‘. A) je u všech Slovanů doložená a už praslovanské **krajъ*, pův. ‚okraj vzniklý odříznutím‘, z toho ‚hranice, mez‘ > ‚kraj, území‘, derivát psl. *krojiti*, od ie. **krei-* ‚krájet‘. B) je doloženo jen jednou v Nicod (14. st.) a není vyloučeno, že je to písařský omyl místo *grai* ‚(ptačí) zpěv, křik‘, slovesného jména od *grajati* onomat. původu. Pokud bychom pokládali tvar *krai* B) za správný, stojí za úvahu, že vedle *grajati* existuje i varianta *grakati*, s neznělou iniciálou *krakati*; snad můžeme předpokládat, že vedle *krakati* existovalo i **krajati*, k němuž by mohlo patřit ono ojedinělé *krai* B), v. ESJS, seš. 6, 356.

Stsl. *krъma* A) ‚zád lodí‘, B) ‚pokrm‘ s der. *krъmiti* A) ‚kormidlovat‘, B) ‚krmit, živit‘ mají více možných výkladů (v. ESJS, seš. 6, 375-7), ale patrně patří A) spolu s ř. κομός ‚tyč‘, κομοι ναυτικοί ‚vesla‘ k ie. *(*s*)*ker-* ‚řezat‘, a B) s lit. *šerti* ‚krmit (dobytek, koně)‘ k ie. **k'er-*.

Etymologicky není jednoznačné ani stsl. *lajati* A) ‚čihat, činit nástrahy‘ proti B) ‚štěkat, lát, nadávat‘, které je patrně onomat. původu, stejně jako lit. *lōti* ‚štěkat, hubovat‘, lot. *lāt* tv. aj. *Lajati* A) má ve slov. jazycích i variantu *lakati* ‚čihat, lákat‘, podobnou dvojicí je i sémanticky blízké *čajati* : *čakati* ‚čekat‘;

protože *lajati* je jen staroslověnské, může být analogické podle stsl. *čajati* (*čakati* v stsl. není doloženo), a původní tvar *lakati* pak můžeme spojit s lat. *lacere* ‚lákat‘, něm. *locken* tv. aj. Tak Machek 318, další výklady v. ESJS, seš. 7, 399.

Nesklonné homonymum je *na* A) ‚na, nate!‘, B) předložka ‚na‘. Nabízející interjekci A) odpovídá jinde m.j. lit. a lot. *na* ‚nuže‘ (v. SB 2, 431n aj.), předložka B) je pokračováním ie. **(a)nō*, pův. snad ‚na šikmé ploše‘, odtud jednak ‚s (dolů)‘, ‚z‘, jednak ‚na‘ (SB 1, 123, Pokorný 39n).

Navaditi vděčí za svou homonymii tomu, že v baltoslovanštině splynuly indoevropské aspiráty s prostými znělými. A) ‚navést‘ patří k rodině sl. *vesti vedō* z ie. **wedh-* ‚vést‘, B) ‚pomluvit, osočit‘ spolu se stsl. *obaditi* ‚obvinit, nařknout‘, *sъvada* ‚spor, váda‘ aj. k ie. **wed-* ‚mluvit‘ (v. S–A č. 1051 a 1044).

Různé ie. kořeny (s iniciálním *r-* a *wr-*) jsou také důvodem homonymie u *roditi* A) ‚dbát, starat se‘ a B) ‚zrodit, zplodit‘. A) je v stsl. doloženo i ve variantě *raditi* (jež dnes žije především v jsl. jazycích) a s negací *neroditi*, *neraditi*, ‚nestarat se, nedbat, opovrhovat‘ (bylo i v staré češtině, žije už jen adj. *nerudný* ‚nechtějící, nedbající‘ > ‚mrzutý, nevlidný‘). Patří k ie. **rēdh-/rōdh/rHdh-*, v. Pokorný 59n, Skok 3, 96n, Bezlaj 3, 191 aj. Plný stupeň kořene je v *rad-*, nulový v *rod-*. Početná slovanská rodina *roditi* B) je pokračováním ie. **wrodh-*, což je jiná ablautová podoba kořene *werdh-* ‚růst‘ (Skok 3, 152; v. i S–A č. 761 a 733).

Plvъb A) ‚tělo‘ odpovídá č. *pleť*, B) ‚vor‘ má svou responzi v č. *plť*, ale v staré češtině jsou obě slova také homonymní: *plet plti*. Ve staroslověňštině je tato homonymie značně omezená: B) se vyskytuje jen v pozdně doložené *r-*-csl. svatováclavské legendě a je to patrně bohemismus, jde-li o *i*-kmenové fem., spíše než rusismus, kde by bylo *o*-kmenové mask. (v *r.* je *plot* < **plvъb*); v jihoslovanských jazycích se tento název voru nevyskytuje. V obou rekonstrukcích B) jde o nulový stupeň ie. **pleu-* ‚plout, plavat‘. *Plvъb* A) je etymologicky méně jasné, bezpečné je jen jeho baltské příbuzenstvo lit. *plutà* ‚kůra‘, lot. *pluta* ‚kůže, maso‘.

Vydeme-li z rekonstrukce inf. k *požbrq* ‚obětují‘ jako *požrēti* (tak SJS, ale v dokladech SJS je doloženo jen *požrbti*, u jednoduchého slovesa je *žrēti* doloženo vedle častějšího *žrbti*; S–A s. 97 a 169 uvádějí záhlaví jen *požrbti*, *žrbti*), můžeme je pokládat za homonymní s *požrēti požbrq* B) ‚pozřít, pohlít‘. A) je příbuzné s lit. *giriù giri* ‚chválit, oslavovat‘ a patří do rodiny ie. **g^{er}(H)-* ‚pozvednout hlas, chválit‘ (Pokorný 478n), B) spolu s lit. *geriù gérti* ‚pít‘, lat. *vorare* ‚hltať, polykat‘ aj. obsahuje homonymní ie. kořen **g^{er}H-* ‚polykat, hltať‘ (Pokorný 474n). Pokud bychom nechtěli uznat správnost rekonstrukce *požrēti* A), můžeme předpokládat homonymii u imperfektiv obou sloves, *požirati* A) ‚obětovat‘ (doloženo jen slovesné jméno *požiranije* ‚obětování‘), B) ‚požirat, pohlcovat‘.

Dvojice *ulučiti* A) ‚dosáhnout čeho‘, s negací ‚minout se cíle‘, a B) ‚osvítit, objasnit‘ vychází z ie. **leuk-*, a to A) ve významu ‚hodit‘, ‚přihodit se, být vhodný‘, spec. ‚hodit okem‘ > ‚hledět, vidět‘ aj. Formálně nejblíže sl. *lučiti* stojí z indoevropských příbuzných stind. *lokayati* ‚pozoruje‘. U B) je ie. **leuk-* velární variantou dobře známého ie. **leuk-* ‚jasný‘; stsl. *ulučiti* je denominativum od *luča* ‚paprsek, světlo, louč‘. Podrobně ESJS, seš. 7, 445–447.

Z homonymních ie. kořenů vychází i *variti* A) ‚pospíšit, předstihnout‘, B) ‚vařit‘. A) je iterativum k základnímu slovesu, jež máme doloženo jen v baltštině, v lot. *vert* ‚běžet‘ (v litevštině je doloženo jen jeho faktitivum *varyti* ‚hnát‘), B) je slovanské faktitivum k psl. **vbr'ǫ vbrěti*, ‚vřít‘; k témuž ie. **wer-* patří i lit. *virti*, ‚vřít‘, lot. *virt* tv. aj. K oběma v. S–A č. 1048 a 1087, Machek 677 a 702n.

Stsl. *vlъna* A) ‚(ovčí) vlna‘, B) ‚(vodní) vlna‘ a příslušné relační adj. *vlъnonъ* A) i B) se staly homonymními díky tomu, že ve slovanských jazycích hláskově splynuly ie. kořeny **welH-* ‚trhat‘ a **wel-* ‚valit‘. Zůstal ovšem rozdíl intonace – ražená u A), tažená u B) –, který se ve slovanských jazycích projevil rozdílným přízvukem, např. r. *vólna* A), *volná* B); psl. **vlna* A) totiž pochází z ie. dlouhého sonantního *l* v nulovém stupni kořene **welH-* ‚rvát, trhat‘ (vlna se ovcím původně nestříhala, ale trhala), B) z krátkého sonantního *l*, sr. i rozdíl lat. *lāna* A), *ulna* B). Sémantický vývoj u B) byl ‚vlna‘ < ‚valící se množství vody‘, sr. stejný vývoj u r. *val* ‚(mořská) vlna‘.

Stejně vznikla homonymie u *dlъgъ* A) adj. ‚dlouhý‘, B) m. ‚dluh, vina‘. Rozdíl v délce sonantního *l* se i tady ve sl. jazycích projevuje rozdílem přízvuku (např. v sch. *dûg* ‚dlouhý‘: *dûg* ‚dluh‘). A) pochází z už ie. **dǵghó-* ‚dlouhý‘ (stind. *dīrgha-* tv. aj.), kde **dl-(e)Hgh-* je rozšíření ie. **del-* ‚dlouhý, daleký‘. B) objasnil podle mého názoru nejlépe Ondruš 138n z ie. kořene **del-* ‚žezat‘, resp. z jeho rozšíření **del-gh-*, které nacházíme i v stir. *dliged* ‚povinnost, závazek‘, *dligim* ‚jsem dlužen‘ (gót. *dulgs* ‚dluh, vina‘ je asi spíše přejaté, neboť je v germánských jazycích zcela izolované). Jeho sém. vývoj by se opíral o starobylé zaznamenávání finančních závazků vřezáváním vrubů na vrubovce (rabuši). V. i ESJS, seš. 3, 135–6.

Tím končí výčet staroslověnských homonym. Bylo by možno ještě uvést konkrétní následky homonymie jednotlivých slov: zánik nebo aspoň omezení výskytu jednoho z nich, nebo snahu spojit obě homonyma lidovou etymologií (adideace). Ale to jsou jevy, které můžeme konstatovat až po prozkoumání celé slovní rodiny i v ostatních slovanských jazycích, což je práce, přesahující rámec tohoto příspěvku.

LITERATURA

BER	Български етимологичен речник, Sofija 1962n.
BERNEKER	E. Berneker: Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1908-1914.
BEZLAJ	F. Bezljaj: Etimološki slovar slovenskega jezika, Ljubljana 1976n (od 3. sv. vydávají M. Snoj a M. Furljanová).
ESJS	Etymologický slovník jazyka staroslověnského, Praha 1989n.
GLUHAK	A. Gluhak: Hrvatski etimološki rječnik, Zagreb 1993.
HAVLOVÁ 1978	E. Havlová: Nářeční homonyma z okolí Moskvy. Etymologica Brunensia, Praha, 7-50.

- HAVLOVÁ 1979 E. Havlová: Homonyma cizího původu ve spisovné ruštině. *Miscellanea Brunensia*, Praha, 21-60.
- HAVLOVÁ 1987 E. Havlová: K homonymům v bulharštině. *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca* 3, Brno, 242-249.
- HAVLOVÁ 1989 E. Havlová: Этимологические заметки к болгарским омонимам. *Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le VI. congrès de l' Association internationale d' études du Sud-Est européen*, Praha, 237-246.
- KZ *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Berlin 1852n.
- LEDJAJEVOVA C. Д. Ледеява: К истории слова *сынъ* «башня». Этимологические исследования по русскому языку 4, Москва 1963, 24-32.
- LF *Listy filologické*, Praha 1874n.
- МАЧЕК V. Machek: *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- MEW F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.
- MLP F. Miklosich: *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Wien 1862-5.
- ONDRUŠ Š. Ondruš: Prvotný význam a původ slova *dlh*. *Slovenská reč* 39, 136-140.
- POKORNY J. Pokorny: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1949-1969.
- S-A L. Sadnik - R. Aitzetmüller: *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955.
- SB *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena I-II*, Praha 1973-1980.
- Sb JAKOBSON For Roman Jakobson, *The Hague* 1956.
- SJS *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1956n.
- SKOK P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-IV*, Zagreb 1971-1974.
- SM *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Москва 1974n.
- SREZN. И. И. Срезневский: *Материалы для словаря древнерусского языка I-III*, S.-Peterburg 1893-1903.
- VASMER M. Vasmer: *Этимологический словарь русского языка, překlad a dodatky O. N. Trubačeva*, Москва 1964-1973.

HOMONYME IM ALTKIRCHENSLAWISCHEN

Die Homonyme entstehen auf zweierlei Weise: entweder durch semantische Divergenz, aus der Polysemie (verwandte Homonyme), oder durch formale Konvergenz (nicht verwandte, genetische, etymologische Homonyme). In diesem Artikel werden nur Homonyme der zweiten Gruppe besprochen. Manchmal fehlen uns Kriterien zur Entscheidung, ob bestimmte Homonyme zur ersten oder zweiten Gruppe gehören. Z.B. bei aksl. *korenije* konnte sich seine Bedeutung ‚Zauberei‘ aus

‚Wurzeln‘ entwickeln, aber ebensogut kann es sich um ein etymologisches Homonym handeln, das mit sl. *čaro* ‚Zauber‘ und lit. *kerėti* ‚bezaubern, behexen‘ verwandt ist. Solche unklaren Fälle werden hier nicht behandelt. Ebenso werden Wörter, die nur im Schlagwort homonym sind, aber in der Flexion stark abweichen, beiseite gelassen, z.B. *vrěsti vrěgq* ‚werfen‘ und *vrěsti vrěchq* ‚Getreide dreschen‘, oder *obiti obydq* ‚herumgehen‘ und *obiti obijq* ‚einwickeln‘ < **ob-viti*. Die Homonymität vom Substantiv und Adjektiv (z.B. *dlbgь* ‚Schuld‘ und ‚lang‘) wird jedoch angenommen, da die Flexion der kurzen Adjektivformen von der der Substantive nicht wesentlich abweicht. Ebenso werden Hapax legomena angeführt, obwohl wir da einen Schreiberfehler nie ausschließen können.

Im Altkirchenslawischen gibt es nur ein Homonymenpaar, wo beide Wörter entlehnt sind: *misa* ‚Schüssel‘ < lat. *mē(n)sa* und kroat.-ksl. *misa* ‚Messe‘ < lat. *missa*, dessen Homonymität jedoch zeitlich und räumlich sehr begrenzt ist.

In sechs Fällen ist eine Entlehnung mit einem einheimischen Wort homonym: *jadь A* ‚Hölle‘, eine seltene Variante des aksl. *adb*, aus dem Griech., B) ‚Gift‘; *prikupiti A* ‚erwerben, verdienen‘ < ahd. < lat., auch dort ein kulturelles Wanderwort, und das einheimische B) ‚zufügen‘; *synь A* ‚Turm‘ (über das Protobulg. aus dem chines. *sin* entlehnt), B) ‚Sohn‘; *vrěchь A* ‚eine Heuschreckenart‘ < gr. *βροῦχος*, B) ‚Hügel‘; *тьма A* ‚zehntausend‘ (über das Turkotat. aus dem Tochar. entlehnt), B) ‚Dunkelheit‘; *vrědь A* ‚Wert‘ < ahd. *wērd*, B) ‚(Leibes)schaden‘.

Die meisten Homonyme sind einheimischen Ursprungs. Zwei Wortpaare bestehen aus drei Homonymen (*u A*) Adv. ‚schon‘, B) Präp. ‚von, bei‘, C) Interj. ‚wehe!‘; *pbьrati A* ‚fliegen‘ < ie. **per-*, B) ‚stampfen‘, wohl < ie. **sp(h)er(H)-*, C) ‚waschen‘ < ie. **per-*.

Die meisten Homonymengruppen sind Wortpaare. Bei manchen entstand die Homonymität durch die gleiche Wortbildungsart (*sěньнь* Adj. A) zu *sěno* ‚Heu, Gras‘, B) zu *sěнь* ‚Schatten‘; *vinьнь* Adj. A) zu *vina* ‚Schuld‘, B) zu *vino* ‚Wein‘; *uraniti A* ‚verletzen‘ zu *rana*, B) ‚früh aufstehen‘ zu *rano*), oder durch lautliche Übereinstimmung eines altertümlichen Wortes mit einer zusammengesetzten Konjunktion (*igo A*) ‚Joch‘, B) Konj. ‚deshalb‘; *nebo A* ‚Himmel‘, B) Konj. ‚denn, nämlich‘), oder durch Lautentwicklung (*gradь A*) ‚Umzäunung, Stadt, Garten‘ < ursl. **gordь*, B) ‚Hagel‘ < ursl. *gradь*), oder durch falsche Depräfigierung (*rastvoriti A*) ‚mischen‘ < ie. **twer-*, B) ‚aufmachen, öffnen‘ < ie. **wer-*). Unsicher ist die Erklärung von *krai B*) ‚Geschrei‘, denn es ist ein Hapax legomenon, das in SJS zu *grai* korrigiert wird; da es aber ein lautnachahmendes Wort ist, können wir eine stimmlose Variante *krai* annehmen, die übrigens bei *grakati* : *krakati* belegt ist. A) ‚Rand, Ufer‘ gehört zu *krojiti* ‚schneiden‘.

Herkunft aus verschiedenen oder homonymen ie. Wurzeln kann man bei folgenden Wortpaaren annehmen: *krьma A* ‚Hinterdeck‘, B) ‚Nahrung‘ und *krьmiti A* ‚steuern‘, B) ‚ernähren‘; *lajati A* ‚lauern‘, B) ‚bellern, schimpfen‘; *na A* Interj. ‚da hast du!‘, B) Präp. ‚an, auf‘; *navaditi A* ‚antreiben, anstiften‘ < ie. **wedh-* ‚führen‘, B) ‚verleumden‘ < ie. *wed-* ‚sprechen‘; *roditi A* ‚auf- etw. achten‘, auch *raditi*, mit Negation *neroditi*, *neraditi* < ie. **rēdh-/rōdh-/rHdh-*, B) ‚gebären‘ < ie. **wrodh-/werdh-*; *plьь A* ‚Fleisch, Körper‘, B) ‚Floß‘; *požrěti* und sein IpF. *požirati A* ‚opfern‘, B) ‚verschlingen‘; *ulučiti A* ‚erreichen, erlangen‘, B) ‚beleuchten, erklären‘; *variti A* ‚vorangehen, zuvorkommen‘, B) ‚kochen‘; *vlьna A* ‚Wolle‘, B) ‚Welle‘; *dlbgь A* ‚Schuld‘, B) ‚lang‘.

Eva Havlová

Ústav pro jazyk český

Akademie věd ČR

Etymologické oddělení

Veveří 97

60200 Brno

